

ROMER'İN İÇSEL BÜYÜME TEORİSİ VE MEKÂN TASARIMI: KİRALIK ŞEHİRLER

Tülin TUNÇ¹

Esra DİK²

Javier, Octavio'ya şöyle söyledi:
“boş topraklarımızın bir bölümünü alsak
ve bir elçiliğe versek, birazını ABD elçiliğine,
birazını Kanada elçiliğine versek ve sonrasında
eğer insanlar Kanada'nın yasaları ya da
ABD yasaları altında çalışmak isterlerse,
oralara gidip iş bulabilirler, istedikleri
her şeyi o elçilik topraklarında Kanada'ya ya da
ABD'ye gitmek zorunda kalmadan yapabilirlerse nasıl olur?”
Paul Romer-Ted Talk 2011*

Öz

Nobel ödüllü ekonomist Paul M. Romer'in ekonomik büyüme ve teknolojik gelişme başlıklı çalışmaları yanında dikkat çekici olan bir başka ilgi alanı “şehirler” üzerinedir. Romer tarafından ortaya atılan “kiralık şehirler/ imtiyazlı şehirler” olarak dilimize çevrilen “charter cities” modeli, çok uluslu şirketlere özerk ve imtiyazlı yeni mekanlar yaratmayı hedefleyerek uluslararası alanda yeni bir ekonomik bölge yapılanması önermektedir.³ Dünya genelindeki boş ve geniş arazileri şirketlere kiralarak yeni bir sözleşme türü ile insanlara çalışma ve yaşam alanı sunacağını iddia eden kiralık şehir modeli, radikal bir önermeden çıkıp gerçeklikle bağımlı ülke örnekleri üzerinden kurmaktadır. Bu çalışmada Romer'in kiralık şehir modelini hangi argümanlar temelinde kurguladığı incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelime: içsel büyüme modeli, kiralık şehirler, ekonomik gelişme, çalışma yaşamı, Honduras.

¹ Öğr. Gör. Dr. Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, tulintunc@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2710-4777

² Doç. Dr. Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, esradik@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0450-5172

* https://www.ted.com/talks/paul_romer_the_world_s_first_charter_city

³ Bu makalede “kiralık şehir” adlandırılması tercih edilecektir.

ROMER'S ENDOGENOUS GROWTH THEORY AND SPACE DESIGN: CHARTER CITIES

Abstract

Nobel Prize-winning economist Paul M. Romer's work on economic growth and technological development is another remarkable area of interest in "cities". The "charter cities" model put forward by Romer proposes a new economic zone structuring in the international arena by aiming to create new autonomous and privileged spaces for multinational companies. The charter cities model, which claims to offer people a working and living space with a new type of contract by renting vacant and large lands around the world to companies, leaves a radical proposition and establishes its connection with reality through country examples. In this study, it will be tried to examine on the basis of which arguments Romer built the charter cities model.

Keywords: endogenous growth model, charter cities, economic development, working life, Honduras.

GİRİŞ

Ekim 2016 - Ocak 2018 tarihlerinde Dünya Bankası Baş Ekonomisti olan Paul M. Romer, 2018 yılında Nobel Ekonomi ödülünü William Nordhaus ile paylaşmıştır. Romer teknolojiyi, Nordhaus ise iklim değişikliğini uzun dönemli makro ekonomik analizlere dahil ettiği için İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi tarafından bu ödüle layık görülmüştür. Küresel ekonomide uzun vadeli sürdürülebilir büyüme ve dünya nüfusunun refahı olarak iki acil sorunun çözümüne yöntem arayan Nordhaus ve Romer, ekonomik analizin kapsamını genişleterek, piyasa ekonomisinin doğa ve bilgi üzerindeki uzun vadeli etkisini incelemişlerdir. Önceki makroekonomik araştırmalarda, ekonomik büyümenin itici gücü olarak teknolojik yenilik öne çıkarılmış, ancak ekonomik kararların ve piyasa koşullarının yeni teknolojilerin yaratılmasını nasıl belirlediği modellenmemiştir. Romer'in içsel büyüme teorisi, yeni teknolojiler tarafından üretilen yeni mal ve hizmetler için fikirlerin piyasa ekonomisinde nasıl yaratılabileceğini, içsel teknolojik değişimin büyümeyi nasıl şekillendireceğini ve bu sürecin iyi işlemesi için hangi politikaların gerekli olduğunu ortaya koymuştur⁴.

Romer, içsel büyümeyi konu alan "Endogenous Technological Change" (1990) adlı çalışmasında dengeli büyüme modeli ile teknolojik gelişmelerin içsel bir şekilde ekonomik büyümenin devamlılığını sağlayacağını göstermektedir. Aslında Romer'den çok daha önce teknolojinin içselliği üzerine yaklaşımlar geliştirilmiştir. Schumpeter'in "yaratıcı yıkım teorisi", bu konu ile ilgili olarak firmaların kar amacıyla teknolojik yenilikler yarattığını öne

⁴ Açıklamanın tamamına <https://www.nobelprize.org/uploads/2018/10/popular-economicsciencesprize2018.pdf> adresinden ulaşılabilir.

sürmüştür. Daha da geriye gidilecek olursa, teknolojinin içselliği konusunun Klasik iktisatçıların ve Marx'ın önermelerinde de yer aldığı görülmektedir. Bu çalışmanın amacı Romer'in içsel büyüme teorisinin özgünlüğünün ya da Nobel ödülü almasının bir eleştirisini yapmak değildir. Bu çalışmada Romer'in uluslararası alanda ilgi gören “kiralık şehirler” modeli incelenmekte ve içsel büyüme teorisinin kiralık şehirler tasarımına bir katkısı sağladığı düşünülmektedir. Çalışmada öncelikle Romer'in içsel büyüme teorisine kısaca yer verilecek ardından kiralık şehir modelinin ana hatları ülke örnekleri temelinde incelenecektir.

1. ROMER'İN İÇSEL BÜYÜME TEORİSİ

Neoklasik büyüme teorisi teknolojik değişimi dışsal kabul eder ve büyüme sürecini statik olarak modeller. Buna göre teknolojik gelişme olmazsa büyüme sona erecektir. İçsel büyüme teorileri bu açıklamalara karşı çıkarak teknolojik gelişmelerin içsel olduğunu savunur. Romer, Neoklasik teoride var olan azalan verimler yasası yerine artan verimler yasasının geçerliliğini ve ekonomilerde büyümenin devamlılık gösterdiğini iddia etmektedir. Romer (1994), Klasik iktisatçıların uzun dönemdeki kötümser öngörülerini tersine çevirmek üzere artan getiriler kavramını dışsallıklar kapsamında ilk olarak açıklayanın da Neoklasik iktisadın öncülerinden olan A. Marshall olduğunu belirtmiştir (Romer, 1994, s. 15).

Klasik iktisatçılar teknolojik gelişme ve üretkenlik artışının, uzun dönemli ekonomik büyüme açısından öneminin farkındaydılar. A. Smith “Ulusların Zenginliği” (1776) adlı kitabında, uzmanlaşma, işbölümü ve işbölümünün üretkenlik üzerine etkisini incelemiştir. D. Ricardo da “Politik İktisadın İlkeleri” (1821) adlı kitabında teknolojik gelişme ve üretkenlik konusuna değinmiş ve teknolojinin emek tasarrufuna yol açtığını açıklamıştır. K. Marx, Kapital'de emekten tasarruf etmek üzere üretimde artan şekilde kullanılan sermaye mallarının uzun dönemde kar oranlarını düşüreceğini vurgulamıştır. Smith ve Marx, sermaye birikimi, ölçek ekonomileri ve genişleyen piyasalarla ilişkilendirerek icat ve yenilikleri kapitalist ekonomilerin büyümesindeki en dinamik unsurlar olarak belirtmişlerdir (Freeman & Soete, 2003, s. 363). Kapitalist sistemin nüfus ve sermaye artışı ya da para sistemi faktörlerine bağlı olarak gelişmediğini, bu faktörlerin kapitalizmin gerekleri olduğunu belirten Joseph A. Schumpeter de kapitalist mekanizmanın çalışmasını ve devamlılığını sağlayan unsurun “yenilikler” olduğunu savunmuştur. Schumpeter, kapitalist sistemde, zamanla var olan teknolojiler üzerine her zaman yenilerinin geldiğini ve eski teknolojilerin de yok olmasıyla birlikte sistem içerisinde bir yaratıcı yıkım etkisinin varlığından bahsetmiştir (Schumpeter, 1981, s. 143-144). Schumpeter'e göre, teknik yeniliklerin uygulanması iş adamlarının kazanma isteği sayesinde gerçekleşmektedir. Diğer taraftan yaratıcı çalışmaların da

kapitalizmin bir eseri olduğunu ve bu nedenle birçok iktisatçının belirttiği gibi, kapitalist faaliyetler ve teknik ilerlemenin üretimde görülen iki ayrı faktör olmadığını, aksine birbirini tamamlayan birleşik unsurlar olduğunu savunmuştur (Schumpeter, 1981, s. 176-180). Aghion ve Howitt (1992), Schumpeter'in yaratıcı yıkım sürecini temel alan çalışmalarında, büyümenin genellikle yenilik peşinde koşan firmalar arasındaki rekabet sonucu oluşan teknolojik ilerlemelerden kaynaklandığını göstermişlerdir. Her yenilik son çıktının üretiminde, eskisine göre daha etkili kullanılabilen ara malları için yeni bir ara malları serisi meydana getirmektedir. Araştırmacı firmalar, patentleşmiş başarılı yenilikleri ele geçirebilen teknelci (monopolcü) kârların güdüsüyle hareket ederler. Daha hızlı gerçekleştirilen yenilik yeni firmaların ortaya çıkmasını sağlarsa yeni işler de yaratılmış olacaktır. Bu şekilde kar güdüsü yenilik arayışını, dolayısıyla da teknolojik gelişmeyi tetiklemektedir.

Teknolojik gelişmenin firmaların kâr beklentilerinden kaynaklandığına yönelik inancın artmasıyla, teknolojinin dışsal bir faktör olarak ele alınması eleştirilmiştir. Hızla gelişen teknoloji ile birlikte dışsal büyüme modellerine karşı teknolojiyi içselleştiren yeni büyüme modelleri (içsel büyüme modelleri) ile ilgili çalışmalar artmaya başlamıştır. Romer de araştırmacıların kâr amacıyla yeni yaratıcı fikir arayışına girmelerini modeline katarak teknolojik gelişmeyi içselleştirmiştir. Modelinde gelişmiş ülkeler bir bütün olarak tanımlanmaktadır. Teknolojik gelişme, dünyanın gelişmiş bölgelerindeki araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) faaliyetleri ile sağlanmaktadır. Romer, yaratıcı fikir stokunu (A) kullanarak, sermaye stoku (K) ile emeğin (L) bir araya geldiği makro bir üretim fonksiyonu oluşturur. A yaratıcı fikir üretiminin bir girdisi olarak kabul edilir ve ölçeğe göre artan getiri durumu sağlar. Bu fonksiyona göre üretim faktörleri iki katına çıkarıldığında, üretim iki kattan fazla artacaktır. Bu durumun oluşması bilginin doğası gereği rekabetçi olmama özelliğinden kaynaklıdır (Jones, 2001, s. 92).

Neoklasik modelde üretkenlik terimi olan A dışsal bir oranda büyürken, Romer'in modelinde üretkenlik artışı içselleştirilmiştir. Yeni modele göre $A(t)$ t dönemine kadar tarihsel süreçte keşfedilen bilgi stoku ya da yaratıcı fikir sayısını temsil etmektedir. Modele göre geçmişte keşfedilen yaratıcı fikirler araştırmacıların şimdiki üretkenliğini de artırabilir (Jones, 2001, s. 93). Bu şekilde Romer statik olan Neoklasik modele göre dinamik bir analiz geliştirmiştir. Romer'in öngördüğü ekonomi, nihai mallar sektörü, ara malları sektörü ve araştırma sektörü olmak üzere üç sektörden oluşmaktadır. Bazı firmalar çıktı üretirken bazı firmalar da yaratıcı fikir üretmelidir. Araştırma sektörü değişik sermaye malları şeklinde yeni yaratıcı fikirler

üretmektedir. Araştırma sektörü, ara mallar üreten sektördeki bir firmaya, özel sermaye mallarını üretme haklarını satmaktadır. Ara malları üreten tekeli firma ürettiği bu sermaye mallarını nihai mallar üreten firmalara satmaktadır. Nihai mallar sektörü emek ve sermaye mallarını bir araya getiren, homojen mal üreten tam rekabetçi firmalardan oluşmaktadır. Ara malları sektörü, nihai mallar sektörüne sermaye malları üreten tekeli firmalardan oluşmaktadır. Bu firmalar tekeli güçlerini, araştırma sektöründen aldıkları belli bir sermaye malının tasarımından kazanmaktadır. Patent korumasından dolayı her bir sermaye malını yalnızca bir firma üretmektedir. Araştırma sektöründe yeni sermaye malları tasarımı ve bu yeni tasarımı bulan kişi devletten yeni sermaye malını tek başına kullanma hakkını sağlayan patent satın alır (Jones, 2001, s. 104-109). Burada yeni tasarımların yapıldığı sektörde tam rekabet yerine tekeli rekabetin var olması sonucu elde edilecek tekeli kârı yenilik yapma güdüsünü teşvik eder ve böylece teknolojik gelişme içsel olarak modele dahil edilmiş olur.

Romer (1990) çalışmasında üç dayanak noktası üzerinde durmaktadır. Birincisi ekonomik büyümenin en önemli değişkeni teknolojik değişimdir. Teknolojik değişim, devam eden sermaye birikimi için teşvik sağlar ve sermaye birikimi ile teknolojik değişim birlikte çıktı artışının çoğunu oluşturur. İkincisi, teknolojik değişimin büyük bir bölümü, piyasa güdülerine tepki gösteren bireyler tarafından istenerek yapılan faaliyetler nedeniyle ortaya çıkar. Bu şekilde model, dışsal teknolojik değişimden çok içsel bir değişim modeli olmaktadır. Üçüncü ve en önemli dayanak noktası, diğer ekonomik ürünlerin işleyişinden farklı olan ham maddeyi işlemeye yönelik öğrenme sürecidir. Yeni bir bilgi seti yaratmak için bir maliyete katlanıldığında, ek bir maliyete gerek kalmadan (sabit maliyet gibi) bu bilgi seti tekrar tekrar kullanılabilir. Romer modelinde, üretim faktörleri olarak sermaye, emek, beşeri sermaye ve teknoloji düzeyi endeksini sıralamış; beşeri sermayeyi biçimsel eğitim ve iş öğrenme gibi faaliyetlerin birikim ölçütü olarak tanımlamıştır. Bilginin rekabetçi bileşeni olan beşeri sermaye, rekabetçi olmayan teknolojik bileşenden ayrıdır. Modele göre, bilgi birikimi ve teknolojik gelişme birbirini beslerken, bunun sonucunda üretkenlikte de bir artış sağlanmaktadır. Üretkenlik artışı beşeri sermayeyi arttırırken, aynı emek girdisiyle üretim miktarı da artmaktadır. Emek ve teknolojiye bu gelişmeler Ar-Ge, ara malları ve nihai mallar sektörleri arasında karşılıklı olarak kullanılmakta ve bütün sektörler aynı anda gelişme göstermektedir (Romer, 1990, s. 72).

Romer'in bu modeline göre daha büyük beşeri sermaye stokuna sahip bir ekonomi daha hızlı büyüyecektir. Bu şekilde uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi ile büyüme de hızlandırılabilir. Bu süreç, yirminci yüzyılda gelişmiş ekonomilerde gerçekleşen kişi

başına gelir artışını anlamının da bir yolu olarak gösterilmektedir. Model ayrıca, düşük beşeri sermaye düzeyine sahip kapalı az gelişmiş ekonomilerde büyümenin neden gerçekleşmediğini açıkladığını ve büyük bir nüfusa sahip az gelişmiş ekonomilerin ekonomik entegrasyondan yararlanarak büyüme sağlayabileceğini öne sürmektedir (Romer, 1990, s. 99). Romer'in bu teorisini takiben Grossman ve Helpman (2001) çalışmalarında, girdi arzları ile uzun dönem büyüme arasında bir ilişki geliştirmişlerdir. Büyük ekonomiler, küçük ekonomilere göre Ar-Ge'ye daha fazla kaynak ayırmakta ve sonuç olarak daha fazla yenilik yapmakta ve daha hızlı büyümektedir. Bu durumun birden fazla üretim faktörüne sahip ekonomilere genelleştirilmesiyle benzer sonuçlara ulaşılabileceğini belirten Grossman ve Helpman, bir ülkenin faktör donatımının büyüme hızı için de önemli olduğunu belirtmişlerdir. Daha fazla beşeri sermayeye sahip bir ülkenin, bu girdinin daha azıyla daha hızlı yenilik yapacaktır. Ancak çok az yenilik üreten veya hiç yenilik üretmeyen sektörlerde yoğun olarak kullanılan faktörlerin bol olması aslında büyümeye zarar verebilir. Yani büyük ölçüde vasıfsız işgücüne sahip bir ekonomi, daha az vasıfsız işgücüne sahip başka bir ülkeye kıyasla, daha fazla emek-yoğun üretim yapar, ancak daha az sayıda insan sermaye-yoğun Ar-Ge ile meşgul olur. Böyle bir durumda bilgi stoku ve ekonomi daha yavaş büyür. Romer'in ifadesine benzer şekilde, beşeri sermayesi kıt olan büyük bir ekonominin, bu faktörün nispeten daha bol olduğu küçük bir ekonomiden daha yavaş büyüebileceği vurgulanır. Ancak tüm faktör arzları eşit oranda genişletilirse büyümenin gerçekleşebileceği ifade edilir.

Bu açıklamalar çerçevesinde, Romer'in kiralık şehirler teorisine bakıldığında, büyüme için gerekli nitelikli emek, sermaye ve teknolojik gelişmişliğe sahip olmayan ülkelerin sahip oldukları boş arazilerini kiralayarak ekonomik büyüme ve kalkınma sürecine girebileceği söylenebilir.

2. ROMER'İN KİRALIK ŞEHİRLER MODELİ

Son yıllarda yükselen şehir devletlerine yeniden dönüş tartışmaları sürerken, küresel ekonomiler de yeni yaşam modellerini sermayenin akışını kolaylaştıracak içerikle kurgulamaktadır. Örneğin Seasteading Enstitüsü tarafından tasarlanan okyanus üzerinde

kurulan yüzen şehir modeli, Fransız Polinezyası'nda özerk uluslararası bir yerleşim modeli olarak hayata geçirilmiştir.⁵

Romer de (2010), 1960'larda ve 1970'lerde kent ekonomisi ve kentleşme süreci üzerine pek çok çalışma olduğunu ancak daha sonra azaldığını vurgulayarak artık büyüme konusu yerine daha çok şehirleşme konusu ile ilgilendiğini belirtmiştir. Romer, kiralık şehirler modelini ilk olarak 2009 yılındaki TED konuşmasında dile getirmiştir. 2010 yılında Küresel Kalkınma Merkezi (The Center for Global Development) tarafından yayınlanan ve Romer tarafından kaleme alınan "Technologies, Rules, and Progress: The Case for Charter Cities" adlı makale ile kiralık şehirler modeli bir metin olarak sunulmuştur. 2011 yılında gerçekleştirdiği yeni bir TED konuşması ile Romer Honduras örneği üzerinden bu süreci anlatmıştır. Romer, Honduras'ta devlet reformunun zorluklarına işaret etmekte ve binlerce Honduraslının başka ülkelere göç etmektense kendi ülkelerinde kalmaları için ne yapılabileceği üzerinde durmaktadır (Romer, 2011).

Birleşmiş Milletler (BM) Dünya Kentleşme Beklentileri Raporunda, 2050'ye kadar dünya nüfusunun %68'nin kentsel alanlarda yaşayacağı öngörülmektedir. 2018 yılında dünya nüfusunun %55'i kentsel alanlarda yaşamakta ve bu kentleşme düzeyleri coğrafi bölgeler arasında farklılık göstermektedir. Rapora göre, 2018'de kentsel alanlarda yaşayanların oranı Kuzey Amerika'da %82, Latin Amerika ve Karayipler'de %81, Avrupa'da %74 ve Okyanusya'da %68'dir. Asya'daki kentleşme düzeyi %50'ye yaklaşırken, Afrika nüfusunun %43'ü kentsel alanlarda yaşamaktadır. Raporda, en büyük kentsel büyümenin Hindistan, Çin ve Nijerya'da gerçekleşeceği ve bu üç ülkenin kentsel nüfusunun 2050 yılına kadar %37 oranında artarak toplu taşıma, konut, elektrik, su gibi mallar için büyük talep yaratacağı öngörülmektedir (United Nations, 2019). Cohen (2006), BM'in daha önceki raporlarında da öngördüğü bu eğilimlere dayanarak, zamanla kentsel ve kırsal alanlar arasındaki geleneksel ayrımın birçok amaç için gereksiz bir hal alacağını ifade etmiştir. Cohen, artan kentleşme ile birlikte çevresel ve sosyal hizmet sorunlarını yönetmek için yerel yönetimlerin zorluklara ne derecede yanıt verebileceklerinin, birçok ülkenin sosyal ve politik istikrarı yanında bölgesel ve ulusal kalkınma modellerini de şekillendireceğini belirtmiştir. Bu açıdan Romer'in kiralık şehirler modeli gibi çalışmalar daha da artabilir.

⁵ Seasteading, deniz arazileşmesi anlamına gelmektedir. Enstitü, farklı hükümet tarzlarının hayat bulduğu çok sayıda yüzen şehirler inşa edilerek insanlara farklı alternatifler sunmayı hedeflemektedir (<https://www.seasteading.org/>).

Kentleşme oranı arttıkça şehir yaşamı için artan bir talep söz konusudur. Vatandaşların yanı sıra, yatırımcılar ve şirketler de yeni şehirlere gelecektir. Ancak bu şekilde genişleyen şehirler için Romer'in karamsar olduğunu belirten Coetzee'e (2017) göre teoride, şehirler yukarı ve aşağı doğru genişleyebilir, ancak bu seçenekler teknik ve maliyet kısıtlamaları ile sınırlıdır. Bununla birlikte, banliyölerde yaşayanların kendilerini işten, okullardan ve diğer temel hizmetlerden ve fırsatlardan yalıtılmış bulması ihtimaline karşı dikkatli bir yönetim gerekmektedir. Yetersiz toplu taşıma ile trafiği kötüleştiren, havayı kirleten ve kişi başına karbon ayak izini artıran arabaların kullanılma oranı artabilir. Bu durum hem sakinler hem de şehre yeni gelenler için sorun yaratabilir. Buna göre yeni kurulan şehirlerin ortaya çıkan toplulukların ve iş gruplarının sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tasarlanması ve yönetilmesi gerekmektedir. Teknolojik girişimlerin insanların iletişim şeklini değiştirmesi gibi kiralık şehirler de insanların yaşama ve çalışma şeklini değiştirebilir. Pek çok Avrupa şehri şu anda çok sayıda yeni sakini barındırmanın yükünü hissetmektedir. Buna göre kiralık şehirlerin oluşturulması bu soruna çözüm olarak da düşünülebilir (Coetzee, 2017, 119).

Kiralık şehirler aslında bir tür özel reform bölgeleri gibi görünmektedir. Yani büyüklüğü bir şehir ölçeğine yükseltilebilir ve reformlarının kapsamı genişletilebilir özel ekonomik bölgelerin (ÖEB) genişletilmiş hali gibi düşünülebilir. Bu şehirlerin, gelişmekte olan ülkelerde yaşayan ailelere şu anda pek çoğunun sahip olmadığı bir seçenek sunabileceği görüşü yer almaktadır. Yeni bir şehir ile insanların yeni kurallar ile yaşamak isteyip istemediklerine dair bir tercih sunulabilir. Bu şekilde yeni şehirlerin milyonlarca sakini olacaktır. Bu nedenle insanları barındıracak böyle bir bölgenin büyük olması ve bu alanın bir imtiyaz bölgesi değil reform bölgesi olması gerekir. Çoğu bölge, reformları uygulamak için değil, firmalara taviz vermek için oluşturulmuştur. Dolayısıyla kiralık şehirler için var olan motivasyon çoğu özel bölge için var olan motivasyondan tamamen farklıdır. Ancak Coetzee, Romer'in bu fikrinin yönetim, göç ve fiziksel alan gibi bazı konularda sorun taşıdığını belirtmektedir. Ona göre, yeni kurulan şehirlerde sosyal ve ekonomik eşitsizliğin artma potansiyeli bulunmaktadır. Ayrıca insanların istedikleri zaman girebilecekleri veya ayrılacakları şehirler kurmak, bu şehirlerin aniden boşalmasına veya dolmasına neden olabilir. Yeni sakinleri barındırabilecek yeşil alanlara ve bu sakinleri daha büyük şehirlere bağlayacak ulaşım sistemlerine ve altyapı yatırımlarına da ihtiyaç duyulacaktır. Buna göre Coetzee, teknoloji şirketlerinin kentsel sorunları çözmek

üzere yaptığı yatırımlara dayanarak, sıfırdan yeni şehirler kurmak yerine, var olan şehirleri akıllı şehirlere dönüştürmenin daha iyi bir seçenek olacağı görüşündedir (Coetzee, 2017, 120).

2.1. Kiralık Şehrin Yapısı ve Kurallar

Bir kiralık şehrin yönetim yapısı kurulduğu yere bağlı olarak önemli ölçüde değişebilir, ancak bu şehirlerin dört ortak unsur öne çıkmaktadır. Birincisi, sonunda bütün bir şehri barındıracak kadar büyük olan gelişmemiş bir arazi parçasının bulunmasıdır (büyüklüğü yaklaşık olarak Hong Kong ve Singapur'un büyüklüğü olan 1.000 kilometrekare olarak düşünülmektedir). İkinci ortak unsur, orada geçerli olacak geniş kuralları önceden belirleyen bir tüzüktür. Üçüncü unsur, tüm sakinler, işverenler ve yatırımcılar için hem gönüllü giriş hem de ücretsiz çıkışla desteklenen bir seçim taahhüdüdür. Dördüncüsü ise kanun kapsamında tüm sakinlere eşit muamele garantisidir (Fuller & Romer, 2012, s. 7).

Bu sürece katılan ülkeler için ev sahibi, kaynak ülke ve ortak ülke olmak üzere üç farklı rol bulunmaktadır. Ev sahibi ülke araziye sağlar. Kaynak ülke yeni şehre taşınan insanları sağlar. Ortak ülke de kurallara saygı duyulmasına yardımcı olur. Bu roller tek bir ülke tarafından veya ortak olarak birlikte çalışan birkaç ülke tarafından uygulanabileceği için birçok potansiyel kiralık şehir modeli oluşturulabilir. Örneğin, Çin'in Shenzhen şehrinin ortaya çıktığı özel ekonomik bölgeyi kurarken yaptığı gibi, merkezi hükümet yerel yetkililerle "ortak" olarak hareket edebilir. Hindistan'daki uygulamada yeşil alan sitelerinde yeni şehirler yaratmak için yenilikçi yönetim yapılarının ve kamu-özel ortaklıklarının kullanılması düşünülmektedir. Bunu tek başına yapmanın anahtarı, merkezi hükümetin yeni bir reform bölgesindeki özel kuralların uygulanacağına dair muhtemel sakinlere ve yatırımcılara güvenilir bir şekilde taahhütte bulunma yeteneğine sahip olmasıdır (Fuller & Romer, 2012, s. 7).

Romer (2010), kiralık şehirlerin milyonlarca insanın buluşup fikirlerini paylaşabileceği yerler olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu paylaşım aynı zamanda, mevcut teknolojileri kopyalayan gelişmekte olan ekonomilerin yaşam standartlarının gelişmiş ekonomilerinkine yakınlaştıracaktır. Ancak bunun için kurallar oldukça önemlidir. Teknolojiler fiziksel nesnelere nasıl düzenleneceğiyle ilişkili iken kurallar da insanlar arasındaki etkileşimin nasıl yapılandırılacağı ile ilişkilidir. Teknolojiler gibi kurallar da paylaşılabilir ve kopyalanabilir. Bu şehirlerde, birçok hükümet çok uluslu şirketler tarafından kontrol edilen teknolojileri getirecek ve yerel işçilerin bunları kullanmasına izin verecek doğrudan yabancı yatırım için uygun koşulları yaratacaktır. Romer, hangi mekanizmaların, gelişmekte olan ülkelerin

dünyanın geri kalanında iyi işleyen kuralları kopyalamasına izin vereceği sorununu da önemsemektedir. Kiralık şehirdeki kurallar aileleri güvende tutacak, kişisel mallarını koruyacak, çocuklar için iyi bir okula gitme şansı verecek ve ebeveynlerin işlerinin gerçek değerini yansıtan bir ücretle iş bulmalarına izin verecektir (Romer, 2010, s. 3)

Romer (2009) TED konuşmasına Afrikalı öğrencilerin evlerinde elektrik olmadığı için havaalanındaki sokak lambalarının altında ödev yaparken çekilmiş bir fotoğrafıyla başlamaktadır. Romer, bu şekilde, 100 yıllık bir teknolojiyi temsil eden elektriğe sahip olamayan bu çocukların cep telefonuna sahip olabildiği ironisini tartışmaya açmaktadır. Bu durumu da “kurallar” ile açıklamaktadır. Bu kuralların elektriğe ulaşımı zorlaştırırken cep telefonu kullanımını yaygınlaştırdığını vurgulamaktadır. Sonuç olarak, kiralık şehirlerde yapılan reformlar, iyi yönetilen bir şehirdeki etkileşimleri yapılandırmak ve modern bir piyasa ekonomisinde alışverişi desteklemek için gereken tüm kuralları kapsmalıdır. Bu bağlamdaki kurallar, akademisyenlerin sıklıkla “kurumlar” olarak adlandırdıkları şeyleri kapsamaktadır (Fuller & Romer, 2012, s. 4-5).

Dünyanın farklı bölgelerinde Romer’e ilham veren kiralık şehir deneyimleri yer almaktadır. Uluslararası bir kiralık şehrin gerçekte nasıl görünebileceği konusunda Hong Kong’un önemli bir model olduğu kabul edilmektedir. Ancak Hong Kong’un zamanında bir İngiliz kolonisi olduğu unutulmamalıdır (Oputumay, 2021). Romer (2009), İngiltere’nin Hong Kong’da kazandığı başarının yoksulluk yardımlarından çok daha büyük etki yarattığını öne sürmektedir. Yani Hong Kong’un başarısı dönemin piyasa ekonomilerinden kopyalanan ve İngilizler tarafından yönetilen kurallar aracılığıyla sağlanmıştır. Romer, bazı ülkelerin yetki devri ile yönetimlerini üstlenen yeni şehirlerin yöneticilerinin çok uluslu yatırımcılardan başka bir şey olmadığını ve bu nedenle bu modelin çoğu insan tarafından yeni sömürgecilik olarak adlandırılacağını belirtmiştir. Ancak Romer (2009), sömürgeciliğin ve bazı yardım programlarının baskı kurma ve küçümseme unsurları içerdiğini, buna karşın önerdiği modelin insanlara ve liderlere farklı seçenekler sunacağını ve seçim yapabileceklerini savunarak eleştirileri reddetmiştir.

Fuller ve Romer’e göre, bir kiralık şehirde meşruiyet, sakinlerin yeni kuralları kabul etmeleri ve kuralların tüm sakinlere eşit şekilde uygulanması ile sağlanabilir. Örneğin, William Penn’in Pennsylvania tüzüğü (charter city terimine esin kaynağı olmuştur) kilise ile devlet arasında bir ayrımı zorunlu kılan kuralların geliştirilmesinde kritik bir adım olmuştur. Yasal vicdan özgürlüğü garantisi, Avrupa’nın her yerinden insanları cezbetmiş ve Avrupa ve

ABD'de dini hoşgörünün son derece tartışmalı olduğu bir dönemde göçmenler için anında meşruiyet kazanmıştır. Penn'in sosyal girişiminin bu temel değeri kolonilere yayılmıştır. Bu şekilde büyümek için, yeni şehirlerin iyi kurallar sunarak yeni sakinleri çekmesi gerekmektedir. Bunu yaparken, başarılı yeni şehirler mevcut şehirlere reform için daha güçlü teşvikler de verecektir (Fuller & Romer, 2012, s. 6).

Yeni kuralları olan yeni bir şehrin yönetimine yönelik seçeneklerden biri, Çin'in Shenzhen örneği gösterilmektedir. Yeni şehir, güçlü yürütme gücüne sahip bir şehir yöneticisi tarafından yönetilen yeni kurallara sahip özerk bir bölge olabilir. Şehir yöneticisi, güvenli ve refah içinde bir şehir için geniş bir takdir yetkisine sahip olabilir, ancak seçilmiş liderlere karşı da sorumlu olacaktır. Diğer bir seçenek de Hong Kong örneğindeki gibi bir veya daha fazla yabancı ülke ile ortaklık oluşturmak olabilir. Bu anlaşma da İngilizler ve Çinliler arasındaki anlaşma gibi olabilir. Çünkü gelişmekte olan ülkelerdeki bazı hükümetler, uzun vadeli taahhütlerde bulunmak için gereken güvenilirliğe sahip değildir. Kentsel altyapı yatırımcıları bu tür taahhütlerde bulunabilecek bir hükümetle ortaklıktan yararlanabilirler (Romer, 2010, s. 9).

Sagar (2016), kiralık şehirlerin ÖEB gibi idari düzenlemelerden ve vesayet şeklindeki dış müdahalelerden ayırt edilmesi gereken bir kavram olduğunu belirterek bu konuya dair birkaç eleştiri getirilebileceğini belirtmektedir. Bunlardan birincisi, kiralık şehirlerin gayri meşru olacağı endişesidir. Çünkü sürecin başında liberal demokratik değil teknokratik çizgilerde örgütlenme olacaktır. İkincisi, yabancıların garantör olarak dahil edilmesinin (yönetişimde yer alanların ve yatırımcıların kiralık şehrin kurallarını bozmayacağına dair güvence vermesi amaçlanan ülkeler) egemenliği ihlal ettiği ve yeni sömürgecilik anlamına geldiği endişesi yaratmaktadır (Sagar, 2016: 510). Ancak Sagar, bazı zorluklarına rağmen, kurulacak şehirler ile az gelişmişliğin ekonomik ve hukuki sorunlarının ortadan kaldırılacağı ve ev sahibi ülkenin gönüllü olarak uygulamayı kabul etmesi durumunda sömürgecilikten bahsedilemeyeceğini ifade ederek kiralık şehirler fikrine destek verdiğini açıklamıştır. Cao da (2019, s. 726) Hong Kong'u bir model olarak kullanmanın yeni-sömürgeci tartışma yarattığını, İngilizlerin Hong Kong'u Çin'den almak için savaş gemisi diplomasisini kullandığını ve şehri bir sömürge gibi yönettiğini belirtmiştir. Ancak bu süreçte İngilizlerin ekonomik açıdan iyi kurallar ile yeni kurulan bir tüzüğün yönettiği bir bölge oluşturduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte, Shenzhen örneğinde, 1980'lerde piyasa reformları başlatma girişiminde bulunan Çin'in, Hong Kong'un sömürge kökeninin ötesine geçerek bu sürecin başka yerlerde de çoğaltılabileceğini gösterdiğini belirtmiştir.

2.2. Romer'in Yer Aldığı Honduras Örneği

Fuller ve Romer'e göre, Honduras, kısmen kiralık şehirlere yönelik bir reform bölgesi kurma yönünde bir adım atmıştır. Amaç, şu anda iyi seçeneklerden yoksun aileler için daha güvenli ve ekonomik açıdan dinamik bir alternatif sunabilecek yeni bir şehirde yeni reformlar denemektir. Yeni şehir başarılı olursa, İngiliz yönetimindeki Hong Kong'un Çin'de reform ve kalkınmaya yardımcı olduğu gibi Honduras'ın da başka yerlerinde reform potansiyeli düşünülmektedir (Fuller & Romer, 2012, s. 3)

Honduras Ulusal Kongresi, yerel olarak Región Especial de Desarrollo (RED) olarak bilinen ve tüzel bir kişilik olan özel kalkınma bölgesi için bir çalışma başlatmış ancak bu süreç tamamlanamamıştır. Honduras RED'lere yönelik yönetim mekanizması sunan iki yapı olarak bir Dış Temyiz Mahkemesi ve dokuz üyeli bir Şeffaflık Komisyonu belirlemiştir. Şeffaflık Komisyonu, Honduras'ın gelecekteki hükümetlerinden büyük ölçüde bağımsız tasarlanmıştır. Şeffaflık Komisyonunun yetkilerini belirleyen yasayı değiştirmek için, Honduras Kongresinin üçte iki çoğunluk oyuna ve RED sakinleri arasında referandumla onaylanmasına gerek vardı. Bu prosedür Şeffaflık Komisyonunun işleyişini kontrol edecek ve aynı zamanda reform bölgelerine müdahale etmek isteyen gelecekteki herhangi bir Honduras hükümeti için de bir engel oluşturacaktı. Şeffaflık Komisyonu tarafından müzakere edilen ve mevcut Honduras Kongresi tarafından onaylanan anlaşmalar, uluslararası hukuk kapsamında firmalara ve sakinlere ek koruma sağlayabilirdi. George Akerlof ve Paul Romer'in de üyesi olduğu Şeffaflık Komisyonu, RED'deki yürütme ve yasama işlevlerinin dayanağı olarak görülmekteydi. Denetim komitesi, Şeffaflık Komisyonunun RED hükümetinin performansını izlemek için kullanabileceği temel araçlardan biri olacaktı. Bu komite sadece RED hükümetinin ve yetkililerinin mali durumunu değil, aynı zamanda kilit kurumların performansını da denetleyecekti (Fuller & Romer, 2012, s. 10)

Projenin ilk aşamalarında, Romer Batılı hükümetlerden fon aramış, Honduras hükümeti ise 2012 yılında özel bir şirketle şeffaf olmayan bir anlaşma imzalamış. Castel-Miller'e (2015) göre Honduras hükümeti sabırsızlanmıştı. Romer'in veya Şeffaflık Komisyonlarının geri kalanının bilgisi olmadan, Başkan Lobo, Eylül 2012'de MKG Group şirketi ile ilk üç şehri inşa etmek için bir anlaşma yapmıştı. Şeffaflık konusunda sorunların oluşması sonucunda, Romer'in de dahil olduğu komisyon üyelerinin çoğunun istifa etmesiyle proje sona ermiştir. İnşaat durmuş ve yeni şehrin gelişiminde yolsuzluk tartışmaları başlamış. Romer ve yönetim kurulu üyeleri istifalarında, Honduras hükümeti içindeki "olağan kurumsal, otokratik

çıkarların” projeyi yozlaşmış amaçlara yönelttiğinden yakınmışlardı. Kısa bir süre sonra, Honduras topraklarını etkin bir şekilde yabancı kuruluşlara teslim ettikleri ve bu nedenle egemenliği, hükümet şeklini ve ulusal toprakları koruyan anayasanın değiştirilemez hükümlerini ihlal ettikleri gerekçesiyle RED yasalarına itirazlar yükselmiştir (Castel-Miller, 2015, s. 281; Oputumay, 2021). Sonuç olarak Honduras’ta yarıda bırakılan girişimin dışında, kiralık şehirlerin mevcut savunucularından hiçbiri, hükümetleri vizyonlarını imzalamaya ikna etmeyi başaramamıştır (Oputumay, 2021). Romer’in, kendi fikri üzerine geliştirilen bu proje içinde yer alması dahi bu projenin tamamlanmasını sağlayamamıştır.

SONUÇ

Akademik olarak kiralık şehir modelini destekleyen görüşler olduğu gibi, bu modelin yeni sömürgeciliğin (neokolonyalizmin) yönetsel araçlarından biri olduğunu iddia eden yaklaşımlar da mevcuttur. Örneğin Castel-Miller (2015) kiralık şehirleri, bir veya daha fazla ülke tarafından boş bir arazide inşa edilmesi, hem yabancı yatırımcılar hem de göçmenler için çevredeki gelişmekte olan ülkelere daha iyi alternatif sunması bakımından desteklemektedir. Bu şekilde yabancı yatırımcılar, kiralık şehri politik olarak riskli görülen gelişmekte olan ülkelere göre daha istikrarlı bir yer olarak benimseyecektir. Gelişmekte olan ülkelere gelen göçmenler de kiralık şehirleri iş bulmak için daha zengin ülkelere (genellikle yasal statü bulamayacakları) tehlikeli bir yolculuk yapmaktan veya buldukları yerde kalmaktan daha iyi bir seçenek olarak görecektir (Castel-Miller, 2015, s. 275-76). Cao (2019), kiralık şehirlerin eski ÖEB’lerin daha geniş bir şekli olarak yabancı yatırımı çekmek veya ekonomik kalkınma ve büyümeye en uygun koşulları yaratmak için tasarlanmış alanlar olarak görür. Kiralık şehirlerin savunucuları, bu tür varlıkları “özel mikro devlet” olarak işlev gören bir tür “mega ÖEB” olarak kabul ederler. Buna göre, arazi parçaları uluslararası yatırımcılara devredilecek ve kendi polis güçleri, vergileri, çalışma yasaları, ticaret kuralları ve hukuk sistemleriyle dolu özerk şehirlere dönüştürülecektir. Savunucular, bu tür şehirlerin yerleşik menfaatlerden, kötü hukuk düzeninden, verimsizlik ve yolsuzluk ortamından kaçınmak için gerekli olduğuna inanmaktadır. Örneğin, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) vatandaşlarının çoğu için interneti kısıtlarken, Dubai teknoloji firmalarını bölgeye çekmek üzere internete tamamen açık bir bölge olarak İnternet Şehrini yaratmıştır. Çin ve BAE, ÖEB’lerle ilk deneylerinden önce etkili hükümete sahip örnekler iken Nijerya’nın Lekki Serbest Ticaret Bölgeleri ile olan çabaları, Lagos Eyaletini bir bütün olarak engelleyen aynı kurumsal sorunlar nedeniyle hüsrana uğramıştır. Bölgedeki projeler, mevcut yol ve boru hattı altyapısının zayıf bağlantısı nedeniyle sınırlanmıştır. Devletin topluluk sakinleriyle kârı

paylaşma konusundaki isteksizliği de istikrarsızlığı arttırmıştır (Oputumay, 2021). Cao da (2019) BAE, Hong Kong ve Singapur deneyimlerini insanların hayatlarını iyileştirecek şekillerde yabancı yatırımı teşvik eden girişimler olarak görmektedir. Freiman ise (2013) bu uygulamanın küresel adaletsizliğe uygun bir çözüm olmadığını ancak şu an için daha uygun çözümlerin de mümkün olmadığını belirterek kiralık şehirlerin kurulmasını desteklemektedir.

Uygulamadaki örnekler konuya dair ilginin uzun vadede artacağına işaret etmektedir. Tam olarak Romer modeline tekabül etmese de ilham alan benzer uygulamalar hayata geçirilmiştir. 2008 yılında kurulan Seasteading Institute, insan yapımı yüzen adalarda kiralık şehirler oluşturmak isteyen girişimcilere sponsorluk yapmıştır. Bluebook Cities adlı şehrin kurucusu olan Brown, şirketinin Batı Afrika'da bir şehir inşa etmedeki isteğinin nedeni olarak Romer'i ve Seasteading Enstitüsü'nü göstermiştir. Nijeryalı bir avukat ve akademisyen olan Dr. Gbenga Oduntan, benzer bir uygulama olan Eko Atlantic'in potansiyelinden tam olarak yararlanabilmek için bir kiralık şehir olarak yapılandırılması gerektiğini belirtmiştir (Oputumay, 2021).

Sonuç olarak kiralık şehirler üzerine bir taraftan az gelişmiş ülkeler için bir kalkınma süreci başlatılabileceği görüşü yer alırken diğer taraftan eleştiriler ve yeni bir sömürge modeli olduğu görüşü yer almaktadır. Ancak idealize edilen modelin gerçeklikte nasıl bir toplumsal karşılık bulacağına ilişkin tatmin edici açıklamanın da yapılmadığı görülmektedir. Sadece ekonomik gelişme dinamikleri kurularak temel hak ve hürriyetler ya da demokrasinin tesisi açısından gerekli koşulların yaratılacağına bir garantisi bulunmamaktadır. Sand (2019), bu modelin yeni sömürgeciliğe tekabül etmese de kendi içinde riskler barındırdığını öne sürmektedir. Sand, meselenin sadece işleyen bir hukuk devletinin sağlanması olduğuna dikkati çekmektedir. Oputumay (2021), kiralık şehirlerin tamamen teorik kaldığını, bu fikrin birçok savunucusuna rağmen, hiçbir yerde başarıyla uygulanmadığını belirtmiştir. Mallaby (2010), kiralık şehirleri ortaçağ izlerini taşıyan ancak günümüz koşullarına entegre yeni sömürgeci (neokolonyal) bir model olarak tanımlamaktadır. Modelin yoksullukla mücadeleye dair bir öngörüsü bulunmamakta ve uzun vadede göç akınlarını nasıl yöneteceğine dair bir yol haritası sunmamaktadır.

Kiralık şehirlere dair özel kuralların uygulanıp uygulanamayacağı konusu da tartışmalıdır. Çin'deki başarılı uygulamalara benzetilerek kalkınma için bir araç olabileceği yönündeki açıklamalara karşın Çin'in bu anlamda hem bölgeyi (ev sahibi) hem de kulları belirleyen ve işgücü temin eden ülke olarak avantajlı bir durumda olduğu da dikkate alınmalıdır. Bu

bölgelere gelmek isteyen yabancı sermaye, Çin hükümetinin koyduğu kuralları kabul ederek gelmektedir. Bu üç mekanizmanın farklı ülkeler ya da uluslararası kuruluşlar tarafından belirlenmesi durumunda başarılı bir sonucun olacağını yönünde bir garanti bulunmamaktadır. Örneğin Arrighi (2009, s. 353) Çin'in Hong Kong, Makao ve Tayvan için "tek ülke-iki sistem" ile uyumlu bir uygulama ile başlattığı dışa açılma sürecinde, Çin'in işgücü rezervinin sağlık, eğitim ve özyönetim kapasitesi açısından nitelikli olması bakımından, yabancı sermaye için cazip bir ülke olduğunu belirtmiştir. Yine Çin içerisinde işgücü rezervinin üretken bir biçimde harekete geçirilmesini sağlayan arz ve talep koşullarının da hızla gelişmesi rolü de vardır. Çin modelinde yabancı sermaye yerli geleneklere bağlı bir kalkınma sürecine dahil olmuştur. Arrighi, bu süreçte denizaşırı Çin sermayesinin de etkili olduğunu vurgulamıştır (Arrighi, 2009, s. 354). Stiglitz de (2008) Çin'in koşullarının diğer ülkelerinkinden farklı olduğu için, Çin modelinin farklı bir şekilde ele alınması gerektiğini ifade etmiştir.

Sonuç olarak Romer'in kiralık şehirler modeli hem iktisadi temelleri hem de modelin meşruiyeti açısından tartışmalıdır. Ulus devletlerin gücünün kırılması, özellikle Afrika, Latin Amerika gibi coğrafyalarda sermayenin mekânsal olarak genişlemesi açısından eleştirilere açıktır. Romer'in Nobel ödülünü alması her ne kadar 1990 yılında yazdığı içsel büyüme teorisinden kaynaklandığı belirtilse de kiralık şehirler modelinin ödülü almasında katkısı olduğu da öne sürülebilir.

KAYNAKÇA

- Aghion, P. & Howitt, P. (1992). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60(2), 323-351.
- Arrighi, G. (2009). *Adam Smith Pekin 'de- 21. Yüzyılın Soykütüğü*. Yordam Kitap.
- Cao, L. (2019), Charter cities, *Wm. & Mary Bill Rts.* 17(3), 717-764
<https://scholarship.law.wm.edu/wmbrj/vol27/iss3/6>
- Castle-Miller, M. R. (2015). The ciudades modelo Project: Testing the legality of Paul Romer's Charter Cities concept by analyzing the constitutionality of The Honduran zones for employment and economic development. *Willamette Journal of International Law and Dispute Resolution*, 22(2), 271-312.
- Coetzee, M. (2017). Charter cities: What if we could start from scratch? *Construction Research and Innovation*, 8(4), 117-120.
<https://doi.org/10.1080/20450249.2017.1367535>
- Cohen, B. (2006). Urbanization in developing countries: Current trends, future projections, and key challenges for sustainability, *Technology in Society* (28), 63-80,
<https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2005.10.005>
- Freeman, C. & Soete, L. (2003). *Yenilik iktisadı* (Çev. E. Türkcan), TÜBİTAK Yayınları.

- Freiman, C. (2013). Cosmopolitanism within borders: on behalf of charter cities. *Journal of Applied Philosophy*, 30(1), 40-52.
- Fuller, B. & Romer, P. M. (2012) Success and the city: How charter cities could transform the developing World. *Macdonald-Laurier Institute Publication*.
- Grossman, G. M., & Helpman E. (2001). *Innovation and growth in the global economy*. The MIT Press.
- <https://www.nobelprize.org/uploads/2018/10/popular-economicsscienceprize2018.pdf> (erişim tarihi: 09.01.2022).
- Jones, C. I. (2001). *İktisadi büyümeye giriş*, (Çev. S. Ateş ve İ. Tuncer). Literatür Yayıncılık.
- Jones, C. I. (2019). Paul Romer: Ideas, nonrivalry, and endogenous growth. *Scandinave Journal of Economics*, 121(3), 859-883.
- Mallaby, S. (2010). The politically incorrect guide to ending poverty - The Atlantic, <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2010/07/the-politically-incorrect-guide-to-ending-poverty/8134/> (erişim tarihi: 10.01.2022)
- Oputumay, D. (2021), The blank slate fantasy the promise and pitfalls of international charter cities, <https://republic.com.ng/april-may-2021/promise-pitfalls-charter-cities/>
- Romer, P. M. (2011). The world's first charter city? TED2011, https://www.ted.com/talks/paul_romer_the_world_s_first_charter_city
- Romer, P. M. (2010). Technologies, rules, and progress: the case for charter cities, www.cgdev.org/content/publications/detail/1423916
- Romer, P. M. (2009). Why the world needs charter cities, TEDGlobal 2009, https://www.ted.com/talks/paul_romer_why_the_world_needs_charter_cities/transcript?language=tr.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Sand, T. (2019). Charter cities: development model or neocolonialism? *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*, 27(2), 180-187.
- Sagar, R. (2016). Are charter cities legitimate?. *Journal of Political Philosophy*, 24(4), 509-529.
- Schumpeter, Joseph A. (1981). *Kapitalizm, sosyalizm ve demokrasi, Cilt 1 Kapitalizm*, (Çev. T. Akoğlu). Varlık Yayınları.
- Stiglitz, J. E. (2008). China: Towards a new model of development. *China Economic Journal*, 1(1), 33-52.
- United Nations (2019). *World urbanization prospects: the 2018 revision*, United Nations.